

بررسی نسخه خطی رساله اخلاق ظهیریه

چکیده: کتاب «تحفه الائمه العلیه فی الحکمه العمليه» معروف به «اخلاق ظهیریه»، اثری از نویسندگان قرن هشتم فتح الله بن احمد بن محمود شهرستانی مشهور به سبزواری رساله‌ای در اخلاق اسلامی است. نویسنده در نوشتار حاضر، محور بحث خود را کاوش در رساله اخلاق ظهیریه و نقد و بررسی آراء اخلاقی مؤلف آن که در مرحله تصحیح می‌باشد، قرار داده است. وی در راستای این هدف، نوشتار خود را با معرفی مختصر نویسنده کتاب و ویژگی‌های محتوای کتاب، آغاز و سپس، نسخه‌های خطی مورد استفاده در تصحیح اخلاق ظهیریه را معرفی می‌نماید. در نهایت، ویژگی زبانی و رسم الخطی متن کتاب را مورد مذاقه قرار می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: کتاب تحفه الائمه العلیه فی الحکمه العمليه، فتح الله شهرستانی، اخلاق ظهیریه، اخلاق اسلامی

درآمد

از جمله راه‌های شناخت پیشینه اخلاقی و وضعیت فکری، علمی، ادبی و زبانی گذشتگان، شناخت آثار مکتوب آنها است. با تصحیح و احیای آثار گذشتگان و بازگرداندن هر یک از نسخ خطی، به نحوی که بر پایه اصول و موازین نقد و تصحیح استوار باشد، می‌توان به شناختی دقیق تر و قضاوتی صحیح تر درباره پیشینه اخلاقی اسلامی رسید.

اخلاق ظهیریه از نسخه‌های خطی در حوزه اخلاق اسلامی است که تا کنون تصحیح انتقادی از آن صورت نگرفته و تصحیح و چاپ آن می‌تواند ما را با آرای اخلاقی و ویژگی‌های زبانی این دوره آشنا تر سازد. درباره زمان تألیف این رساله اختلاف رأی وجود دارد، اما محتملاً این اثر مربوط به نیمه دوم قرن هشتم است. تصحیح این متن تلاشی در جهت احیاء و بازگردانی یکی از متون اخلاقی کهن و موجب فراهم آوردن زمینه مناسب برای آشنایی بیشتر دانشجویان، دستداران و محققان

حوزه اخلاق اسلامی با یکی از شخصیت‌های مهم اخلاقی است که تا کنون مورد توجه قرار نگرفته است.

در این مقاله در پی معرفی مؤلف، بیان ویژگی‌های محتوایی و زبانی اخلاق ظهیریه و معرفی دیگر آثار فتح الله شهرستانی، میزان تأثیر پذیری وی از حکمای سلف خود و نسخه‌های خطی مورد استفاده در تصحیح هستیم.

معرفی فتح الله شهرستانی

فتح الله بن احمد بن محمود شهرستانی مشهور به سبزواری، از جمله نویسندگان برجسته اخلاق است که در هیچ یک از مآخذ، اطلاعاتی از زمان دقیق تولد و وفات او در دسترس نیست، اما با توجه به تاریخ تألیف بیشتر نسخه‌های خطی از اخلاق ظهیریه در کتابخانه‌ها، احتمالاً در سده هشتم قمری می‌زیسته است. وی رساله اخلاق ظهیریه را با نعت و منقبت پیامبر اکرم (ص) ابتدا می‌کند و همچنین به ذکر اسباب اخلاق می‌پردازد که مأخوذ از کلام امیرالمؤمنین امام علی (ع) است و نشان می‌دهد که ایشان شیعه مذهب بوده است.

معرفی ویژگی‌های محتوایی اخلاق ظهیریه

تحفه الائمه العلیه فی الحکمه العمليه یا اخلاق ظهیریه، رساله‌ای است در زمینه اخلاق اسلامی که در مکتب اخلاقی تلفیقی جای می‌گیرد و فتح الله شهرستانی سبزواری در تألیف آن از امتیازهای هر سه مکتب فلسفی، عرفانی و نقلی بهره برده است.

این اثر مشتمل بر یک مقدمه و سه مقاله است. مقدمه آن برگرفته از رساله شیخ الرئیس در تقسیم علوم است. مقاله نخستین در علم

علم در حکمت عملی و نه علم منطقی و در مجموع ۴۹ علم اصلی و فرعی حکمی را به اختصار معرفی کرده و به مهم‌ترین کتب مرجع هر رشته نیز اشاره کرده است.^۲

شهرستانی مقاله اول رساله خویش را با عنوان علم اخلاق معرفی و بیان می‌کند که طبق رأی حکمای سلف، اجناس فضایل که آدمی برای کمال نفس خویش به آنها محتاج است، منحصر در چهار فضیلت است (حکمت، عفت، شجاعت، عدالت) و همچنین قوای نفس انسان را سه قوه فکریه و غضبیه و شهویه می‌داند که حصول امور اربعه که اجناس فضایل اند، به این سه قوه حاصل می‌شود. وی در بیان اجناس فضایل و ردایل و انواعی که تحت این اجناس قرار می‌گیرند، تحت تأثیر اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی بوده و قوام عدالت در اعتدال قوای سه گانه می‌داند، اما وی مانند خواجه، فضایل و ردایلی که از هر یک از قوا حاصل می‌شود را انواع تحت اجناس نمی‌نامد و همچنین عدالت را حد وسط بین دو ردیلت ظلم و انظلام نمی‌داند و انواعی از فضائل و ردائل تحت جنس عدالت ذکر نمی‌کند.^۳

اولین نکته ابتکاری حکمای اسلامی در نظریه اعتدال که با کندی آغاز می‌شود، به کارگیری قاعده اعتدال ارسطو درباره عملکرد قوای نفس است. آنچه که در آثار افلاطون و ارسطو مشاهده می‌شود این است که افلاطون بحث قوای سه گانه نفس و فضایل اصلی چهارگانه حکمت، شجاعت، عفت و عدالت که جامع فضایل است و از هماهنگی و تسالم قوای نفس با یکدیگر حاصل می‌شود را دارد، ولی درباره ردایل اصلی قوای نفسانی که از افراط و تفریط قوا پدیدار می‌شوند، چیزی نگفته است. از طرفی ارسطو هم فقط قاعده اعتدال و اینکه تمام فضایل اخلاقی از رعایت اعتدال و میانه روی در رفتار و عواطف پدید می‌آیند، را بیان می‌کند ولی به هیچ وجه این قاعده را درباره عملکرد قوای نفس بکار نمی‌برد.^۴

بنابراین ادغام نفس‌شناسی افلاطون و قاعده اعتدال ارسطو، اولین نکته ابتکاری است که در کندی و سپس دیگر حکمای مسلمان که شامل مرحوم شهرستانی هم می‌شود مشاهده می‌کنیم.

۳. محسن کدیور، ابن سینا و طبقه‌بندی حکمت. تحلیل، تصحیح و تحقیق رساله اقسام الحکمه.

۴. خواجه نصیرالدین طوسی، اخلاص ناصری، ص ۱۱۹.

۵. افلاطون، جمهوری، ترجمه فواد روحانی.

اخلاق ظهیریه از نسخه‌های خطی در حوزه اخلاق اسلامی است که تا کنون تصحیح انتقادی از آن صورت نگرفته و تصحیح و چاپ آن می‌تواند ما را با آرای اخلاقی و ویژگی‌های زبانی این دوره آشناتر سازد. درباره زمان تألیف این رساله اختلاف رأی وجود دارد، اما محتملاً این اثر مربوط به نیمه دوم قرن هشتم است.

اخلاق است. مقاله دوم در دو قسم (سیرت انسان با اهل منزلت و سیرت انسان با اهل نوع) و مقاله سوم در سیاسات می‌باشد. این رساله با سپاس و ستایش حضرت باری تعالی آغاز می‌شود:

سپاس و ستایش خدایی را که به قدرت کامله خویش اجناس موجودات ممکنه را از

کنم عدم به صحرای وجود آورد و نوع انسان را به تکریم و تشریف عقل و علم مشرف و مکرم کرد و بر سایر مخلوقات پادشاه و امیرگردانید.

پس از تضرع به درگاه حضرت حق و مددگرفتن از او و اشاره به کرامت و منزلت انسان، به ستایش سرور کاینات، محمد مصطفی (ص) می‌پردازد:

صد هزاران صلات صلوات و تحف تحیات زاکیات بر ذات مطهر و روح مقدس سرور

کاینات و خلاصه موجودات و منبع سعادات ابوالقاسم محمد المصطفی.

سپس مؤلف به حمد و ستایش ظهیرالدین ابراهیم پادشاه می‌پردازد و بیان می‌کند که علم اخلاق از امهات علوم است و در فارسی دو کتاب در این زمینه نوشته شده است: یکی اخلاق ناصری خواجه نصیرالدین طوسی و دیگری اخلاق سلطانی که برای سلطان محمد جونه در هند نوشته شده است. از آنجا که این دو علم مشکل و مغلق می‌نمود، به تدریج از مدرسه‌ها رانده شد و من بر آن شدم تا خلاصه‌ای فهرست‌وار از مطالب این دو کتاب فراهم آورم.^۱

بنابراین رساله‌ای مشتمل بر اکثر مقاصد این دو کتاب و طرفی از مواعظ حکما و نصایح ملوک عادل به طریق تقسیم و تشجیر در جدول ثبت نموده است. از جمله دیگر آثار شهرستانی رساله‌ای در اصول و قواعد خطوط سته است.^۲

مقدمه اخلاق ظهیریه مشتمل بر تعریف حکمت و تقسیم آن و فایده و غرضی است که بر آن مترتب است و بر اساس (رساله اقسام الحکمه) ابن سینا نوشته شده است. رساله تقسیم علوم شیخ الرئیس از یک مقدمه، یازده فصل و یک خاتمه تشکیل شده است. ابن سینا در این رساله، پانزده علم طبیعی، پانزده علم ریاضی، هفت علم الهی، سه

۱. سایت کتابخانه ملی، شناسنامه نسخه ۱۲۵۱۹. ۵.

۲. فتح الله بن احمد سبزواری، اصول و قواعد خطوط سته، در رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته.

به وضوح می‌توان دریافت که مؤلف رساله حاضر نسبت به دیدگاه فایده‌گرای کشش خاصی دارد. این امر حتی از بیانات وی در زمینه انگیزه و هدف از تألیف اخلاق ظهیریه فهمیده می‌شود، چنان‌که در آغاز این رساله می‌گوید:

فتح الله بن احمد بن محمود شهرستانی المشتهر بالسبزواری خواست تا رساله در این علم شریف مشتمل بر جمیع مقاصد آن به کوتاه‌ترین عبارات در قلم آرد و به طریق تقسیم و تفصیل در جداول ثبت کند؛ و طرفی از نصایح حکما و مواعظه سلاطین عادل به آن الحاق کند، تا هرکس از آن نفع یابد و فواید آن عام گردد.

معرفی نسخه‌های خطی مورد استفاده در تصحیح اخلاق ظهیریه

از اخلاق ظهیریه نسخه‌های خطی فراوانی بر جای مانده است که در تصحیح و تحقیق انتقادی این رساله از سه نسخه در حد تناسب این پژوهش استفاده شده است. ملاک انتخاب نسخ، داشتن اعتبار علمی و تاریخی و اسنادی اثر بوده است. موارد اختلاف سه نسخه و نیز نکات تحقیق در پاورقی آمده است. در تصحیح این متن از دو نسخه موجود در کتابخانه ملی استفاده شده که یکی از این نسخ به شماره (۵-۱۲۳۰۷) است و زین العابدین ابن احمد تبریزی در سال ۱۲۸۲ق آن را استنساخ نموده است. نسخه دیگر کتابخانه ملی به شماره (۵-۱۵۵۱۰) است که در سال ۱۴۱۰ق نوشته شده، اما از کاتب این نسخه اطلاعی در دسترس نیست. نسخه سومی که در تصحیح از آن بهره برده‌ایم، نسخه کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره (۳۰۰۲) و وقفی محمود سالک کاشانی است که از تاریخ کتابت این نسخه اطلاع دقیقی در دست نیست.

در تصحیح متن حاضر، معنای روان واژگان مغلق و نامأنوس و منابع و اسناد نقل قول‌ها و روایات و اشعار در پاورقی درج شده و فهرست اشخاص، مطالب و منابع در پایان کتاب آمده است. نسخه شماره (۵-۱۵۵۱۰) کتابخانه ملی را به علت خوانایی و داشتن خط شیوا و ارزش نسخه از حیث نسخه‌شناسی اصل قرار داده‌ایم و هر جا اختلافی در نسخه‌ها بوده، چنانچه نادرستی نسخه اساس مسلم و ثابت نبوده، آن را بر نسخ دیگر برگزیده‌ایم، اما در مواردی که ضبط نسخه اساس، اشتباه مسلم بوده، شیوایی نسخه را توجیه‌کننده اشتباه کاتب ندانسته و ضبط نسخه‌ای نسخه‌های مرجع، در متن آورده شده و ضبط نسخه اساس در پاورقی قید شده است.

تحفه الائمة العلیه فی الحکمه العملیه یا اخلاق ظهیریه، رساله‌ای است در زمینه اخلاق اسلامی که در مکتب اخلاقی تلیفی جای می‌گیرد و فتح الله شهرستانی سبزواری در تألیف آن از امتیازهای هر سه مکتب فلسفی، عرفانی و نقلی بهره برده است.

نکته قابل توجه در کلام ایشان که برگرفته از کلام خواجه طوسی است این است که قاعده اعتدال ارسطو را درباره قوه ناطقه نیز به کار می‌برد و اعتدال در این قوه را فضیلت و افراط و تفریط در آن را ردیلت می‌خواند، در حالی که ارسطو قاعده اعتدال را تنها در مورد فضایل اخلاقی و نه عقلی به کار می‌برد.

مقاله دوم اخلاق ظهیریه دو قسم است. قسم اول در زمینه سیرت انسان با اهل منزل است. مؤلف در این مقاله بیان می‌کند که آنچه صاحب منزل را لایب است، پنج چیز است: مال، زن، فرزند، بنده و تدبیر. قسم دوم این مقاله در سیرت انسان با اهل نوع است که طبق دیدگاه شهرستانی ایشان سه نوع هستند: اول بزرگان، دوم برابران، سوم فروتران.

مقاله سوم این رساله با عنوان سیاسات مطرح می‌شود. مؤلف در این قسمت بیان می‌کند که آدمی به پنج چیز محتاج است و از این امور گریز نیست: غذا، لباس، مسکن، مجامعت و علاج. همچنین ارکان پادشاهی و تدابیر و سیاست‌هایی را که برای پادشاه ضروری است بیان می‌کند. در این مقاله مؤلف همچون خواجه طوسی از کرامت و شرافت عدالت بر دیگر فضائل سخن می‌گوید و عدالت را مشتمل بر سه قسم می‌داند: حق خدای تعالی بر بندگان، حق بعضی مردم بر بعضی و آنچه به حقوق گذشتگان تعلق دارد.^۶ وی اذعان می‌کند که دلیل بر شرف عدالت آن است که جمیع خلائق مع اختلاف مذاهب هم موافق‌اند، در آنکه عدل پسندیده است.

مؤلف در خاتمه رساله به وصایای انوشیروان عادل، حکمای یونان و عرب و فارس و هند و غیرها و طرفی از وصایا و مواعظ علمای سلف می‌پردازد. خواجه نصیرالدین طوسی در کتابها و نوشته‌های خود، اصول اقتصادی که باید هر یک از افراد جامعه مراعات کنند را بحث می‌کند. مهم‌ترین این اصول، اصل کفاف است. به اعتقاد وی، هرکس باید به اندازه نیاز متعارفش در جامعه از کالاها و خدمات ضروری استفاده کند.^۷ حکمای پس از خواجه هم بر امر قناعت و کفاف تأکید کرده‌اند و این مهم را به نحوی در مباحث اخلاقی خویش گنجانده‌اند. شهرستانی در پایان این رساله قسمتی را به وصایای حکما و بزرگان اختصاص می‌دهد. وی با ذکر این نصایح و وصایا بر اهمیت اموری که حکما در قالب پند و اندرز بیان نموده‌اند تأکید می‌کند؛ برای مثال در قسمت وصایای افلاطون حکیم به ذکر این امر می‌پردازد: «مور مباش یعنی مال زیاده از قدر حاجت جمع مکن». همچنین در برخی مواضع

۶. خواجه نصیرالدین طوسی، اخلاص ناصری، صص ۱۳۱ و ۱۳۸.

۷. حسن توانایان فرد، نظرات اقتصادی خواجه نصیرالدین طوسی، ص ۹.

ویژگی‌های زبانی و رسم الخطی متن

- لغات و تعبیرات مشکل در این اثر فراوان است، تا آنجا که معنی خیلی از آنها برای اهل فن هم دشوار است و باید به فرهنگ لغت مراجعه کرد. از آن جمله می‌توان بطش، تُخَمَه، فاقه، شراسه و مضممار را نام برد.

- در تمامی واژه‌هایی که (گ و پ) دارند، به جای گ، ک و به جای پ، ب نوشته شده است.

- در بیشتر مواضع، نقطه واژه‌ها ذکر نشده و یا برخی واژگان ناخوانا هستند.

- در بسیاری موارد (ت) به صورت (ة) آمده است.

- اسم اشاره به کلمه بعد و یا قبل متصل نوشته شده است؛ مانند آنکه و باین. همچنین بسیاری از واژه‌ها به هم چسبیده‌اند؛ مانند بصحرای و بمیان.

- در بیشتر مواضع به جای (ی) از همزه استفاده کرده و گاهی همزه را قید نکرده است؛ مانند واژه

نیکوی به جای نیکوئی و واژه خدای به جای خدائی.

- در برخی ابیاتی که برای تأکید در کلام یا برای مثال بیان کرده است، جای مصراع‌ها را عوض نموده و واژه‌هایی را در شعر جایگزین واژه اصلی کرده است.

- در برخی مواضع برخی از واژه‌ها تکرار شده‌اند؛ مانند واژه (علمی است) به شماره ۵ در صفحه ۲ که در نسخه (۳۰۰۲۱) دوبار آمده است.

نتیجه‌گیری

فتح الله بن احمد بن محمود شهرستانی در تألیف رساله تحفه الائمه العلیه فی الحکمه العمليه معروف به اخلاق ظهیریه، اصول حکمت عملی و مبانی اخلاقی را در جدول‌هایی تنظیم کرده است. اثر حاضر رساله‌ای است در زمینه اخلاق اسلامی که در مکتب اخلاقی تلفیقی جای می‌گیرد و مؤلف در تألیف آن از امتیازهای هر سه مکتب فلسفی، عرفانی و نقلی بهره برده است. با توجه به سخنان خود شهرستانی و پس از مطالعه این رساله و تطبیق آن با کتاب اخلاق ناصری و رساله اخلاق سلطنت به وضوح دریافت می‌شود که صاحب اخلاق ظهیریه با تألیف این اثر، خلاصه‌ای فهرست‌وار از مطالب این دو کتاب فراهم آورده است و در تحریر مباحث آن در بسیاری از مواضع تحت تأثیر آرای خواجه طوسی است. افزون بر آن در طرح مقاله سوم رساله خویش با عنوان سیاسات، متأثر از اخلاص سلطنت است و در نهایت متنی منقح و شیوا به عرصه اخلاق اسلامی افزوده که مطالعه آن می‌تواند ما را با آرای اخلاقی و ویژگی‌های زبانی این دوره آشناتر سازد.

کتابنامه

- افلاطون؛ جمهوری؛ ترجمه فواد روحانی؛ تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۴.
- توانایان فرد، حسن؛ نظرات اقتصادی خواجه نصیرالدین طوسی؛ تهران: قسط، ۱۳۵۹.
- حسینی، نورالدین بن نعمه الله؛ اخلاق سلطانی؛ کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، جلد ۶، کد دستیابی ۲۲۱۹.
- سبزواری، فتح الله بن احمد؛ اصول و قواعد خطوط سته، در رسالاتی در خوشنویسی و هنرهای وابسته؛ تهران: روزنه، ۱۳۷۳.
- سبزواری، فتح الله بن احمد؛ تحفه الائمه العلیه فی الحکمه العمليه (اخلاق ظهیریه)؛ کتابخانه مدرسه عالی شهید مطهری، کد دستیابی ۲۸۶۹.
- سبزواری، فتح الله بن احمد؛ تحفه الائمه العلیه فی الحکمه العمليه (اخلاق ظهیریه)؛ مجموعه کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، کد دستیابی ۸۸۸۹.
- شیرازی، شهاب‌الدین اشرف‌الدین عبدالله بن عزالدین فضل الله؛ اخلاق سلطنت؛ کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، کد دستیابی ۵۶۸.
- شیرازی، شهاب‌الدین اشرف‌الدین عبدالله بن عزالدین فضل الله؛ اخلاق سلطنت؛ کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، کد دستیابی ۷۴۱۵.
- شیرازی، شهاب‌الدین اشرف‌الدین عبدالله بن عزالدین فضل الله؛ اخلاق سلطنت؛ کتابخانه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، کد دستیابی ۴۰۲۳.
- طوسی، خواجه نصیرالدین؛ اخلاق ناصری؛ تنقیح و تصحیح مجتبی مینوی؛ تهران: انتشارات خوارزمی، ۱۳۶۹ ش.
- کدیور، محسن؛ «ابن سینا و طبقه بندی حکمت - تحلیل، تصحیح و تحقیق رساله اقسام الحکمه»؛ دو فصلنامه جاوید خرد، سال پنجم، شماره اول، دوره جدید، زمستان ۱۳۸۷.